

Kertész Noémi

Gdańsk és a német örökség: fiatal város ezeréves múlttal¹

A mai Gdańsk sok szempontból különleges város: fekvése, történelmi aurája egyaránt azzá teszik. A balti-tengeri kikötőváros sajátos utat járt be a múltfeldolgozásban, az idegen kulturális örökséghez való viszony alakításában, számos tekintetben megelőzve más német múltú lengyel településeket. Jóllehet a második világháború, a kényszermigrációk, az új rendszer kiépítésének következményei a várost, egykori és új lakóit hatványozottan sújtották. Gdańskban már az 1980-as évektől kezdve megindult a németekkel kapcsolatos kommunista és nacionalista sémák széleskörű átértékelése. Az ideologikus identitáskonstrukciók és múltértelmezések elvetése az államszocialista rendszer fennállásának utolsó évtizedében a párt hitelvesztésével összefüggő, országszerte erősödő folyamat volt, de a gdańskiak történelemképét az országos tendenciákon kívül több speciális, helyi tényező is alakította. Ezek közül az első a lerombolt történelmi városközpont lengyel újjáépítése és politikai alapító mítosszá válása, illetve e mítosz ellenzéki kritikája, a második az 1970-es és az 1980-as tengeremelléki sztrájkok és a Szolidaritás mozgalom tudatformáló hatása, a harmadik a város múltja iránti érdeklődés felélénkülése volt, amihez jelentősen hozzájárult Günter Grass műveinek recepciója. Tanulmányomban az újjáépítéssel kapcsolatos álláspontok változását tekintem át, arra keresve a választ, miként alakult a német építészeti örökség sorsa és megítélése az utóbbi évtizedekben.

„A miénk volt, a miénk is lesz még!”

A fenti, Gdańskra utaló fordulat a 19. századi lengyel irodalom egyik alaplírájából, Mickiewicz *Pan Tadeus*ából² származik, és jól kifejezi a város lengyel hovatartozásával kapcsolatos romantikus posztulátumokat. A poharukat egy távoli birtokon 1811-ben a kikötővárosra ürítő lengyel nemes urak a függetlenség helyreállítását az orosz hadjáratra készülő Napóleon győzelmétől remélik, aki addigra már mind Varsót, mind Gdańkot felszabadította a porosz uralom alól, ám a hadjárat kudarcra, majd a Bécsi Kongresszus döntései szertefoszlatták a lengyel reményeket, Lengyelország

¹ A tanulmány megírását a Thesaurus Poloniae lengyel állami ösztöndíj, illetve a Waclaw Felczak Alapítvány Örökéletű Tölgy programja keretében megvalósított lengyelországi kutatásaim segítették.

² MICKIEWICZ, 1977. 135.

tengeri kijárata újra porosz kézre került. Mindazonáltal érdemes megvizsgálni, mit is takar, milyen kötődést fejez ki a „miénk volt” fordulat.

Gdańsk esetében a konkrét városi táj 1945 előtt nem igazán szerepelt a lengyel közgondolkodásban. Hagyományosan a Baltikum kapujaként gondoltak rá, elsősorban a kora újkori prosperitása miatt tartották nagyra, a hajók és a tengervíz univerzális látványa uralta a várossal kapcsolatos képzeteket, az otthonosság érzését egyedül a kikötőben megjelenő lengyel nemesemberek jellegzetes alakja teremtette meg. 1945-ben, a város lengyel kézre kerülésekor még nem látszott, miként viszonyulnak majd az odaérkezők, a helyi és a központi hatóságok a város építészeti örökségéhez. A betelepülő lengyelek számára nem csak a romok látványa volt megrázó, idegenséget sugárzott az is, ami megmaradt, a szokatlan építészeti tradíció, a lutheránus templomok, a német feliratok. Nem volt könnyű érzelmi kötődést kialakítani az új környezethez, e tekintetben a háború utolsó, illetve a béke első hónapjaiban az érzelmek zűrzavaráról beszélhetünk. A posztnémet területeken központi cél volt a migráció felgyorsítása és hatékonyá tétele, ezért vonzóvá kellett tenni a lengyelek számára a betelepülést. Csak az nem volt egyértelmű, hogy mi jelenti majd a nagyobb vonzerőt, egy német terület lengyellé tétele, vagy ősi szláv területek újbóli birtokbavétele a német jelenlét másodlagosként való feltüntetése révén. Gdańskban végül az az opció győzött, amely nem polonizációként, hanem repolonizációként tekintett a kitűzött feladatra, mivel a lengyel propaganda könnyebben talált ott meggyőző muniációt ehhez, mint más települések esetében.

Az 1945-ben Lengyelországhoz csatolt területeken Gdańsk volt ugyanis az egyetlen jelentős (1939-ben több mint 250 ezres lélekszámú) város, amely történelme során hosszan kötődött a lengyel államhoz, és nemcsak a középkorban állt a lengyel Piast dinasztia uralma alatt, hanem a 16. század végén – a Német Lovagrend visszaszorítását követően – kétszáz évre újra a Lengyel Koronához került. Lengyelország második felosztásakor, 1793-ban a poroszok szállták meg, így a modern nacionalizmus kialakulásának időszakában erőteljes, a lokális tradíciókat felülíró germanizáció indult meg, amit az 1920 és 1939 közt fennálló szabad városi időszak sem tört meg. Az első világháborút lezáró békeszerződés értelmében Danzig a környező településekkel népszövetségi ellenőrzés mellett szabad városi státuszt kapott, ami bizonyos lengyel jelenlétet biztosított a területen: például a posta, a vasút lengyel kézen volt, de a városállam fennállásának két évtizede alatt a német és lengyel nacionalista propaganda összecsapásának egyik fő terepe maradt. Mikor az NSDAP 1933-ban megszerezte a hatalmat a városvezetésben és hozzálátott a politikai ellenzék felszámolásához, mind a lengyel, mind a zsidó közösség számára végzetes időszak vette kezdetét, amit 1939-ben a területnek a Harmadik Birodalomhoz való csatolása követett, felerősítve a nem német lakosság ellen irányuló agressziót.

„Minden háború után valakinek ki kell takarítani”

Wisława Szymborska *Vég és kezdet* című versének fenti kezdősora³ nagyon is konkrétan cseng, ha olyan történelmi városokra gondolunk, mint Breslau/Wrocław, Stettin/Szczecin, amelyek sorsában Danzig/Gdańsk sok szempontból osztozott. Épített

³ SZYMBORSKA, 1997. 148.

örökségük nagyrészt megsemmisült, lakosságuk pedig szinte teljesen kicserélődött. 1945 valóban vég és kezdet volt, amely minden folyamatosságot megtört. A háború jelentős károkat okozott Európa történelmi városaiban, az újjáépítések komoly anyagi ráfordítást igényeltek és elvi döntéseket tettek szükségessé. Az építészeti örökség fontos része a lokális tradícióknak, ugyanakkor a nemzeti emlékezet, a nemzeti örökség részét is képezi. A kényszer migrációk és határmódosítások következtében számos esetben az újjáépítést már más nemzeti közösséghez tartozók kezdték el, így az az ő számukra teremtett lakhatást és városi infrastruktúrát, még ha a munkálatok megkezdésekor a régi lakosok egy része a városban volt is.

1945 februárja és márciusa között Danzig történelmi központja, amelyben az addigi légitámadások viszonylag kevés kárt tettek, szinte teljesen elpusztult. Az ostrom során a Vörös Hadsereg egységei sem a lakosságot, sem a műemlékeket nem kímélték, és a pusztítás a város szovjet kézre kerülése után is tovább folytatódott. Az Észak Velencéjeként is emlegetett Danzig romhalmazzá vált, az egykori városfal nyomvonalán belül a monumentális templomok vastag téglafalai és a takarásukban álló épületek maradtak csupán helyel-közzel épek, a centrum lakhatatlanná vált.

1945 kora nyarán a jövő sok szempontból bizonytalannak látszott. A szintén jelentős károkat elszenvedett Wrocław és Szczećin esetében még az sem dőlt el biztosan, hogy lengyel vagy német városok lesznek-e a jövőben. Gdańsk sorsával kapcsolatban ez nem volt kérdés, de vita tárgyát képezte, mi legyen a kiégett központtal. A lengyel hatóságok eleinte hajlottak arra, hogy a romokat meghagyják mementónak, esetleg egészen új, szocialista városközpontot építsenek fel a helyükbe, a politikai vezetés végül mégis a történelmi városközpont rekonstrukciójáról határozott. Az újjáépítéssel akarta igazolni azt a tételt, hogy a lengyelek sajátjukként veszik (újra) birtokba az egykori Hanza-várost. A döntés egyértelműen politikai természetű volt, de amint arra Jacek Friedrich, a helyi építészeti örökség jeles kutatója rámutatott, a központi akaratot részben helyi kezdeményezések befolyásolták.⁴ Műemlékesek, történészek, építészek publicistákkal és a zömmel betelepülőkből álló értelmiség más képviselőivel együtt kapcsolódtak be az újjáépítéssel kapcsolatos vitákba és formálták a közvéleményt a sajtó hasábjain, előadásokon, lakossági fórumokon, történelmi megemlékezéseken.

Fontos szerepet játszott e téren a város múltjának kutatója és lengyelségének egyik fő apostola, Jan Kilarski, aki 1937-ben a *Lengyelország csodái (Cuda Polski)* című országismereti könyvsorozatban már közzétett egy Gdańsk monográfiát,⁵ 1945 áprilisában az ideiglenes kormány delegáltjaként, a közoktatás és a kulturális javak védelmére felállított operatív bizottság képviselőjeként érkezett Gdańskba, majd ott a városháza kulturális osztályának élére állt. Feltehetően tőle származik az a K. betűvel szignált cikk a helyi lapban, amelyben a következő érvelést olvashatjuk: „*Azt mondják, mindent le kell rombolni, és újonnan kell felépíteni Gdańskot. Ez meglehetősen elhamarkodott vélemény. Gdańsk műemlékei nemcsak minket illetnek, hanem az európai kultúra részét képezik.*”⁶ Az újjáépítés érdekében való összefogás egy platformra helyezte a már pozícióban levő szakembereket és a város új értelmiségét. Jacek Friedrich

⁴ FRIEDRICH, 2005. 176.

⁵ KILARSKI, 1937.

⁶ Jacek Friedrich idézi monográfiájában. FRIEDRICH, 2015. 86–87. Itt és minden további helyen, ahol nem tüntetek fel fordítót, saját fordításomban közlöm az idézett szövegrészleteket.

az említett fórumokat a helyi közösség kialakulásának, az új gdański identitások formálódásának korai megnyilvánulásaiaként jellemzi.⁷ Az első lengyel városvezetés építész-mérnök tagja, Władysław Czerny alpolgármester már 1945 szeptemberében bemutatott egy újjáépítési koncepciót, amelynek értelmében a városközpont utcahálózatát és kiemelt műemlékeit a leromboltakhoz lehetőleg híven építették volna újjá, miközben a polgárházak esetében kompromisszumos megoldást, részleges helyreállítást javasolt.⁸ A helyi napilapban idézett szavai nem hagynak kétséget az újjáépítés háttérében álló megfontolásokkal kapcsolatban: „*az, amit Gdańskban véghezvisszünk, mindaz, amit a kultúra területén megmentünk, illetve megteremtünk, meg fogja mutatni a világnak, hogy jogunk volt Lengyelországnak követelni Gdańskot.*”⁹

A romok eltakarítása, a meglévő épületek használhatóvá tétele is éveket vett igénybe, de az 1947-ben a városban megrendezett országos műemlékvédelmi konferencia, amelyen Jan Zachwatowicz, a lengyel műemlékvédelem első embere is részt vett,¹⁰ sok szempontból meghatározta a jövőt. Ugyanezen év októberében Jan Borowski a vajdasági műemléki igazgató a történelmi belváros egészét műemléki védelem alá helyezte, ami azt jelentette, hogy nemcsak a kiemelt egyházi és világi építészeti emlékek, hanem az egész történelmi belváros, ép és romos épületegyütteseivel, utcahálózatával védettséget élvezett, minden itteni beruházást, bontást és építést elvben a műemléki hatósággal kellett egyeztetni. Mivel Gdańsk történelmi központja a varsói óvároshoz hasonlóan szinte teljesen megsemmisült, a műemléki helyreállítás költség- és idővonzata behatárolta a szakemberek mozgásterét, amelyet politikai megfontolások tovább szűkítettek. Ez a döntés azonban bebiztosította a várost az olyan urbanisztikai huszárvágásokkal szemben, amelyeket a Szovjetunióban előszeretettel alkalmaztak, például a porosz Königsberg, a belarusz Minszk¹¹ vagy az észt Narva történelmi városközpontjában. Örömmel az örömben, hogy 1948-ban, alighogy megszületik a döntés, a műemléki szempontból legértékesebb egykori Rechtstadt/Głównie Miasto teljes, illetve a vele határos Altstadt/Stare Miasto részleges rekonstrukciójáról, kiderül, hogy a projekt megvalósításával a Munkáslakótelep Építő Vállalat helyi kirendeltségét bízzák meg. Itt nem a közvetlen gyakorlati problémák bizonyultak a legsúlyosabbnak, hiszen a vállalat területi igazgatója jó szakember és a művészettörténetben jártas építész volt, aki komolyan vette a feladatát, és igyekezett a lehetőségekhez képest a legtöbbet kihozni a rendelkezésre álló forrásokból. A munkaversenyből, a terv kötelező (túl)teljesítéséből egyenesen következett ugyan, hogy könnyebb volt egy épületet újravalazni, egy utca nyomvonalát kiigazítani, mint az eredeti helyreállításával bíbelődni, de a legnagyobb bajt egy ideológiai és gyakorlati megfontolásokat ötvöző koncepcionális döntés okozta. A történelmi városközpontot két célnak rendelték alá, az egyik az újjáépítés reprezentációs-politikai dimenziója, a másik pedig az égető lakáshiány megoldása volt. Ez utóbbi cél érdekében nemcsak a terület társadalmi összetételét határozták meg, valóban munkáslakótelepként építve újjá az egykor patríciusok lakta negyedét, hanem kivonták belőle azokat a funkciókat, amelyek

⁷ FRIEDRICH, 2015. 88–89.

⁸ Uo., 94–96. Végül, több évnyi egyeztetés után, Czerny forgatókönyvéhez hasonló koncepció született.

⁹ Idézi: FRIEDRICH, 2015. 87.

¹⁰ Uo., 98.

¹¹ FRIEDRICH, 2005.

élettel tölthették volna meg a centrumot. A város egykor legforgalmasabb részének, a Motława-partnak a háború előtti nyüzsgését csönd és mozdulatlanság váltotta fel: sem a kikötő, sem a halpiac nem működött. Néhány hivatal, iskola, kulturális intézmény, kiemelt műemlék árválkodott a centrumban, de a párt székháza, az új városvezetés, és több más fontos intézmény is máshol helyezkedett el. Pezsgő üzleti életet, nagy forgalmat vonzó bankokat és boltokat pedig amúgy is hiába kerestünk volna a létező szocializmusban.

Az újjáépítés

Egy évvel azután, hogy megszületett a döntés a gdański újjáépítésről, a főváros, Varsó újjáépítése is kiemelt projektté vált, a források jelentős részét országosan oda csoportosították át. Ez a két európai viszonylatban is egyedülálló, történelmi városközpontok teljes rekonstrukcióját előirányzó vállalkozás párhuzamosan futott több mint két évtizeden át, és alapvetően a műemlékesek győzelmét jelentette a modernizátorok fölött, de a kivitelezés során alapvető különbségek is kirajolódtak. Friedrich cáfolja azt a korabeli állítást, miszerint Varsó újjáépítése fontos szerepet játszott volna más lengyelországi városok, köztük Gdańsk történelmi negyedeinek újjáépítésében. Gdańsk újjáépítése 1949 őszén már megkezdődött, miközben Varsóban a munkálatok valójában csak 1951-ben indultak el. Noha az elhatározás hasonló volt, a végeredmény eltért, Gdańsk esetében inkább a látványra, a külső megjelenésre koncentráltak, miközben a város történelmi szövete sokkal inkább deformálódott.¹² Varsót nem kellett lengyellé tenni, és az óváros újjáépítése során nagyobb hangsúlyt helyeztek az eredeti állapotot megközelítő épületrekonstrukciókra, viszont az újjáépülő óváros szomszédságában nagyszabású szocialista beruházások is megvalósultak, mint például a Marszałkowska utcai MDM negyed vagy a Kultúra és Tudomány Palotája. Gdańsk esetében kiírtak ugyan egy tervpályázatot a városközpontnak a szocialista realizmus szellemében való átépítésére, és a győztes pályázat szerint a város szívében, a moszkvai Lomonoszov Egyetemhez, illetve a varsói Kultúrpalotához hasonló épület magasodott volna a Szűz Mária bazilika hatalmas gótikus tömbje fölé, de a terv megvalósítása elhúzódott, és a desztalinizáció időszakában lekerült a napirendről.¹³ A régi és a mai városképet meghatározó lakóházak esetében gyakorlatilag csak a homlokzatokat, az utcafrontokat állították helyre, az épületek belső tere az új lakásgazdálkodási normák előirányzatait követte. A város szívében a Hanza építészetének jellegzetes formái paravánként takarták el szalagházak sorait. Noha a lengyel műemlékes szakemberek hiányát olyan betelepülők szüntették meg, akik a Szovjetunióhoz került lengyel városokban, Wilnóban, Lwówban szereztek gyakorlatot, és akik a helyi tapasztalatok megszerzéséig a régi német gárda tagjainak segítségére is számíthattak, akiknek a távozását a lengyel hatóságok megakadályozták. Nem a hozzáértésen múltott tehát az újjáépítés elhúzóda és felemássága. Még az 1950–1960-as években is egész régi-új utcákat húztak föl, Gdańsk újjáépítése egyike lett a sikertörténetként reklámozott nagy szocialista beruházásoknak.

¹² FRIEDRICH, 2005. 174.

¹³ Uo., 176.

Mindezek ellenére még napjainkban is közkeletű az az idegenforgalmi reklámok által is terjesztett vélekedés, hogy a mai történelmi városközpont szakasztott mása a háborús pusztítások előttiének. Az egykor közkeletű „szebb legyen, mint valaha” jelszóval is összefoglalható új alapítómítoszban a németellenesség, a szocialista építés és a nagyon különböző hátterű, közösségé csak nehezen formálódó bevándoroltak otthoneremtő erőfeszítése évtizedekre összeforr. E mítosz dekonstrukciója az 1980-as években indult meg, az 1990-es években tetőzött, majd az ezredfordulót követően az újjáépítés kritikája veszíteni kezdett érzelmi töltéséből. Napjainkban elég népes azoknak a tábora, akik az újjáépítést a szocialista korszak ritka sikertörténeteikhez sorolják, illetve az akkori körülmények közt egyáltalán szóba jöhető megoldásként tartják számon.

A háborús pusztítás következményeit a modernista városépítésszek számos európai városban olyan lehetőségnek tekintették, amely megnyitotta az utat az új elképzelések, a városközpontok átépítése előtt. Az Elbától keletre ezek az elképzelések nemcsak urbanisztikai, hanem ideológiai természetűek is voltak, a tulajdonviszonyok szocialista átalakítása pedig további lehetőségekkel kecsegtetett. Az újonnan Lengyelországhoz csatolt területeken általános cél volt az új városképek lengyel voltának megteremtése,¹⁴ Gdańsk esetében természetesen adódott, hogy a porosz uralom alatt eltüntetett lengyel elemeket visszaállítsák: a barokk Neptun-kútra visszakerül a lengyel sas, a városháza dísztermében újralfestik a lengyel királyportrékat. A szabad városi időszak lengyel publicisztikája és tudományossága sokat foglalkozott Gdańsk művészeti és építészeti örökségének lengyel szempontú újraértelmezésével, a német hatások jelentőségének csökkentésével. Ezen a téren tehát volt mire alapozni 1945 után. Bárhogyan vonnánk is meg az újjáépítés mérlegét, kétségtelen, hogy a kivitelezés során több olyan mozzanatot fedezhetünk fel, amely egyrészt az 1945 előtti lengyel jelenlét bizonyítását, illetve a város német/porosz jellegének elfedését vagy semlegesítését szolgálta. Akár posztkolonális reakciónak, akár a lengyel kolonizáció velejárójának tekintjük ezeket a törekvéseket, itt nemcsak a múlt reinterpretációjáról, hanem kreatív újragondolásáról volt szó.

1945-ig a várost alapvetően németek lakták, a legnagyobb kisebbség, a lengyel lélekszáma a népességösszeírások adatai szerint a szabad városi időszakban is csak alig néhány százalékot tett ki. A nácik által kitelepített és elüldözött autochtonok kapcsolatot jelenthettek volna a múlt és a jelen között, de közülük kevesen tértek vissza. A háború előtti Lengyelország különböző területeiről a városba települők számukra ismeretlen és idegen térben rendezkedtek be, amelyhez nem kötődtek. Az építkezésbe való bekapcsolódás az újrakezdést is jelentette számukra. A posztnémet területekre érkezőknek ugyanis nemcsak a háborús pusztítás nyomaival kellett megbirkózniuk, hanem azzal is, hogy egy teljesen dezintegrált területre érkeztek: nagyon különböző hátterű lengyelek tömegében találták magukat, akik egymás számára is idegenek voltak. Az új gdańskiaknak nemcsak korábbi társadalmi státuszuk volt eltérő, hanem városi tapasztalataik is, ha egyáltalán voltak ilyenek, hiszen nagy számban érkeztek vidékiek is a városba. Az ideológiai célok és a lakosság törekvései kezdetben több ponton egybeestek. Miközben az újjáépítéssel párhuzamosan megkezdődött a város polonizációja, a betelepülők is lengyellé akarták tenni

¹⁴ FRIEDRICH, 2014a. 182.

a környezetüket, s ezt a kommunista propaganda ki is használta. A német utcanevek, feliratok, szobrok eltüntetése viszonylag könnyen végrehajtható és népszerű intézkedés volt. Az ősi lengyel jelenlétet hirdető plakátok és transzparenszek nem mindenki számára tűntek ugyan meggyőzőnek, hiszen más, kétes igazságtartalmú jelszavak sűrűjében bukkantak fel, üzenetük azonban elsősorban a marginalizálódó, egyre fogyatkozó számú német lakosokban keltett rossz érzést. A lengyelek első generációja természetesnek tartotta, hogy a német vereség után elfoglalja a németek helyét, birtokba veszi hátrahagyott javaikat, beköltözik az épen maradt házakba, és nemigen gondol a kitelepítettekre. A háború és az azt megelőző agresszív német propaganda jó időre visszazorította a németek iránti könyörület érzését.

A lengyelek történelmük során két hagyományos ellenségképet ápoltak, amelyeknek koloniális olvasata is lehetséges: a német- és az oroszellenesség intenzitása egyformán nagy volt, és ezen a második világháború eseményei sem változtattak, de miközben az orosz civilizációs fölény soha nem váltott ki komplexust a lengyelekben, a kisebbségi érzést a németekkel szemben a hitleri megszállás tapasztalata oltotta ki. A lengyel propaganda Gdańsk kapcsán egybemosott több történelmi korszakot, és hol felváltva, hol párhuzamosan ítélte el a nácik, a poroszok és a keresztlovagok¹⁵ barbárságát.

A nemzetiszocialista korszak építészeti öröksége viszonylag szerény volt, a német lovagrend architektúrájából sem sok maradt fenn, a várat maguk a városlakók rombolták le a 16. század közepén a rend kapitulációja után, így a legfőbb támadási felületet a historizáló vilhelmiánus épületek jelentették. 1945-ben erős propaganda-hadjárat indult a porosz korszak építészeti örökségének kiiktatása érdekében. Zygmunt Rewski a wroclawi *Odra* folyóiratban a nyugati területek építészetének porosztalanítása (*odprusaczenie*) mellett szállt síkra,¹⁶ a gdański programot kidolgozó Czerny pedig úgy nyilatkozott, hogy a porosz épületek megtartására csak addig lesz szükség, amíg a gazdasági helyzet lehetővé nem teszi, hogy eltűnjenek a városképből.¹⁷ Szerinte a porosz rabság valamennyi bűnjelét, az összes német, németebb és legnémetebb épületet, ezt az egész barbárságot ki kell iktatni.¹⁸

A danzigi historizmus fejlődésében annak idején az hozta meg a döntő fordulatot, hogy 1902-ben a helyi műemlékvédő egyesület (Verein zur Erhaltung und Pflege der Bau- und Kunstdenkmäler in Danzig) országos pályázatot írt ki egy törvényszéki épületegyüttes megtervezésére. A pályázat előírta, hogy a városban a 14–18. században elterjedt építészeti tradícióhoz kell kapcsolódniuk az építészeknek, a korstílusokat mindazonáltal nem rangsorolták, a danzigi jelleg volt mérvadó. A beérkezett száz pályaműhöz benyújtott látványterveket később kötetben publikálták, hogy ezzel is formálják a helyi magánberuházók ízlését.¹⁹ Minden bizonnyal ez is szerepet játszott abban, hogy a városban a historizmus mellett sem a szecesszió, sem a modernista építészet nem vált jellemzővé, nemcsak a műegyetem, a vasút-

¹⁵ Lengyelországban a német lovagrenddel vívott háborúk emlékét elsősorban Henryk Sienkiewicz magyar fordításban is elérhető regénye, a *Keresztlovagok* (SIENKIEWICZ, 1955.) formálta. Részben erre alapozott a németellenes propaganda, amikor a 20. századi ellenségképbe a lovagokat is beépítette.

¹⁶ REWSKI, 1949.

¹⁷ FRIEDRICH, 2005. 125

¹⁸ Idézi: FRIEDRICH, 2015. 45.

¹⁹ Uo., 27.

állomás, a főposta, hanem az 1880-as években épült és 1939 áprilisában lerombolt Nagy Zsinagóga is a helyit a nemzetibe oltó irányzatot képviselte. Mikor a lengyel városvezetés elérkezettnek látta az időt – vagy Czerny szavaival, a gazdasági helyzet lehetővé tette –, számos kevésbé sérült vagy éppen maradt középületet is lebontottak, a vöröstéglás bérházak esetében pedig még nagyobb volt a veszteség. A helyreállítandó (megóvandó) műemlékek korát ugyanis – az akkori európai trendeknek megfelelően – a 18. század végével bezárólag jelölték ki, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy a porosz megszállás kezdetéig létrejött architektúra számíthatott csak védelemre. Ebben a gyakorlatban nem csupán a lengyel nacionalisták háború utáni visszavágását ismerhetjük fel, hiszen akkoriban a művészettörténészek, műemlékesek közül is sokan fanyalogva tekintettek erre korszakra. Ezzel magyarázható, hogy nemcsak a nyugatnémet sajtó, hanem a tudományosság is inkább pozitívan viszonyult az újjáépítéshez.

Az egyik első német újságíró, akit az újjáépítés első évtizede után beengedtek a városba, a *Die Welt* hasábjain *A régi házak, utcák és helyek...* címen számolt be a háborút és a tűzvészt idéző romok közt kinövő színes színpadképről, vagyis a frissen vakolt régi-új műemlékek szinte felfoghatatlan látványáról.²⁰ Günter Grass is a háború után először a városba látogat, a következő évben, *A bádogdobhoz* gyűjt anyagot. 1975-ben egy német forgatócsoporttal tér vissza Gdańskba, a lengyelek teljesítményét egyenesen példaértékűnek, az európai kultúra számára is relevánsnak mondta. A danzigi vonatkozású regényei révén már nemzetközi hírnévre szert tett író Volker Petzold kérte fel, hogy az európai műemlékvédelem éve alkalmából tervezett hétrészes, európai történelmi városok műemlékvédelméről szóló sorozata Gdańskkal foglalkozó epizódjában közreműködjék. Az író a forgatókönyv megírását és a *cicerone* szerepét vállalta magára. Látható elismeréssel vette számba és mutatta be a régi-új városközpont helyreállított műemlékeit, turistákat, műemlékeseket szólaltatott meg egy olyan pillanatban, amikor még mindig sok a rom, de számos jelentős műemlék helyreállítása folyamatban van, illetve már be is fejeződött. A film a *Teure Geschichte*²¹ címet kapta, ami egyszerre utalhat a történelmi árra, amit a németeknek a Lengyelország elleni agresszióért meg kellett fizetniük a háborút követően, illetve az újjáépítés hatalmas költségeire is.

A városközpont újjáépítése ügyében született döntések kapcsán még nem tértem ki részletesen a polonizáció aspektusaira, a kreatív múltreprezentációra. A 19–20. századi historizáló építészet visszaszorítása mellett a központi cél Gdańsk korai, lengyel uralom alatt létrejött arculatának rekonstruálása volt. A nemzeti szempontron túl emellett szólt az az érv is, hogy erre az időszakra esett a város fénykora. Az építészeti örökség legfontosabb rétege a reneszánsz lett, a város legreprezentatívabb részén, a királyi útvonalnak is nevezett tengelyen²² számos helyreállításra szoruló reneszánsz emlék volt: a városházától az Artus udvarig, de a környező pat-

²⁰ Horst Wilcke: Es sind die alten Häuser, Straßen und Plätze... *Die Welt*, (1957. június 22.) Idézi: LOEW, 2013.

²¹ *Teure Geschichte: Stadtsanierung und Denkmalschutz: Der Wiederaufbau Danzigs... beschrieben von Günter Grass* (44 perc). Első sugárzása: NDR, 1975. november 6. A filmet a lengyel televízió is bemutatta a *Lengyelország a világ szemében* sorozatban. (Ossowski, 2018. 13.)

²² Az ún. Aranykaputól (Goldenes Tor/Brama Złota) a folyópartra nyíló Zöld kapuig (Grünes Tor/Brama Zielona) tartó útvonal (Langgasse/ulica Długa és Langer Tor/Długi Targ).

ríciusházak közt is akadtak remekbeszabottak. Mind itt, mind a környező utcákban igyekeztek az újjáépítés során olyan reneszánsz elemeket becsempészni, amelyek nem voltak jellemzőek az 1945 előtti állapotra. A műemlékvédelmi hatóság ugyan visszadobta Kilarskinak azt a kezdeményezését, hogy magasítsák meg a Mária templom tornyát, és a sisak legyen a krakkói főtéren álló Mária templom sisakjának mása,²³ de a reneszánsz városháza környékén Krakkót idéző – Gdańskra korábban nem jellemző – árkádok jelentek meg, amelyek a városképet a koronázó város képéhez voltak hivatottak közelíteni. Nemcsak a német, de még a németalföldi reneszánsz formavilágát is igyekeztek a lengyel területeken elterjedt itáliai elemekkel felváltani. Ez leginkább az épületek díszítőelemei révén volt megvalósítható, ezért a helyi képzőművészeti akadémia festői lengyel alakokat varázsoltak a falakra, lengyel nemesurakat, hajósokat és jeles személyiségeket, Kopernikustól Jan Kochanowskiig. Még a krakkói Wawelben őrzött királyi falikárpit-gyűjtemény motívumai is feltűntek az európai kultúra olyan nagyjainak szomszédságában, mint Dante, Donatello, Raffaello vagy Shakespeare.²⁴ Az e téren talán legeredményesebb varsói születésű festőnő, Józefa Wnukowa visszaemlékezéseiben így foglalta össze törekvéseiket: *„arról volt szó, hogy megteremtjük egy olyan gazdag kulturális dimenzió illúzióját, amely – bár sohasem létezett – léteztetett volna...”*²⁵

Mindenesetre az újjáépítésben résztvevők, vagyis a betelepülők nemzedéke számára nem az itt talált romok vagy a régi fotókon látható, különböző korszakok lenyomatát mutató Danzig, hanem az újjáépített város vált realitássá. A háború után születettek, tehát az újjáépítők gyerekeinek nemzedéke, a történelem fintora révén már merőben másként látta a várost.

Az 1980-as évek

A liberálisok szellemi műhelyévé váló gdański szamizdat folyóirat, a Donald Tusk és Wojciech Duda által alapított *Przeгляд Polityczny* egyik 1986-os számában egy olyan írás jelent meg, amely új megvilágításban tárgyalta a város 1945 utáni történetét. Az Andrzej Zarębski által írt cikk a független Lengyelország 1920-as években épült modern kikötőjét, Gdyniát vetette össze Gdańskkal, azzal a provokatív állítással indítva, hogy Gdynia sokkal régibb Gdańsknál, hiszen – szerencséjére – viszonylag kevés kárt tett benne a háború. Szempontunkból nem is az a fontos, hogy mit ír a szerző Gdynia javára, hanem az, hogy miként hozza ki Gdańskot vesztesként ebben az összehasonlításban. Zarębski szerint a párt ideológusai a *„város születési anyakönyvébe az 1945-ös dátumot jegyezték be, és apaként a kommunizmust nevezték meg”*, majd hozzáfűzi, hogy a tényeket a továbbiakban ehhez igazították hozzá.

„A háború után, mint szinte mindent az országban, Gdańskot is államosították. Amikor lerombolták, a Hanzára jellemző németes városképet akarták kiiktatni. Amikor úgy döntöttek, hogy újjáépítik, akkor a lengyel államhoz való mielőbbi asszimilációját tartották szem

²³ FRIEDRICH, 2005. 123.

²⁴ FRIEDRICH, 2005. 124–125; FRIEDRICH, 2014a. 183.

²⁵ FRIEDRICH, 2014a. 184.

előtt. Első pillantásra úgy tűnhet, Gdańskban különböző korszakok, építészeti stílusok, történelmi tradíciók találkoznak. Ez azonban felszínes benyomás. [...] Az itt lakónak, vagy annak, aki elmélyülten szemléli a várost, feltűnik a homlokzatok illuzórikussága, a dekorativitás, amely elfedi a szocreálhoz oly közel álló uniformizmust. Nem házak sorakoznak itt, hanem házak imitációi, ez nem a Rechtstadt itt, hanem annak 1:1 arányú makettje.”²⁶

Hasonló szellemben nyilatkozott a lapot alapító, majd később a helyi és az országos politikába is bekapcsolódó Donald Tusk, aki szerint szülővárosa egyik legnagyobb tragédiáját 1945-ös lerombolása, a másik ehhez mérhető csapást pedig az újjáépítése jelentette.²⁷ Vajon miért zavarta a háború után születettek, a Szolidaritás megalakulásakor a felnőttkorba lépő nemzedék képviselőit az újjáépítés ténye, miért hangsúlyozták a történelmi városközpont díszletszerűségét?

Ez a generáció egyrészt az új helyen nehezen gyökeret eresztő szülőkkal, másrészt a lengyel nacionalista propagandával szemben kezdte el felfedezni, megismerni és magáénak vallani a várost, miközben a második nyilvánosság lengyelországi kiépülése is hozzájárult a nacionalista sémákon túllépő lokális tradíciók iránti érdeklődés felerősödéséhez. Az új látásmód először a prózairodalomban tört utat, Paweł Huelle 1987-es pályakezdő regénye nyitotta meg azon művek sorát, amelyekben a város, annak tere és múltja meghatározó szerepet játszott. Stefan Chwinrel együtt ők váltak az úgynevezett gdański iskola vezető szerzőivé.²⁸ Grasshoz hasonlóan ismertségük és népszerűségük, valamint nem utolsósorban műveik kvalitása fontos szerephez juttatta őket a gdański építészetéről szóló vitákban is. Mindketten az autentikum keresésére indulnak írásaikban, az újjáépített városközpontot mimetikus konstrukciónak, díszletnek, szemfényvesztésnek tekintik, az elsüllyedt német Atlantiszt az épen maradt külsőbb kerületekben találják meg, a modernisták által oly kevésbé becsült eklektikus villákban és a 20. század első felének polgári világát idéző enteriőrökben, pontosabban azok gyermekkoruk óta őrzött emlékképeiben. A betelepülők első lakóhelyeül ugyanis az épen maradt kerületek, a németek hátrahagyott otthonai szolgáltak. A német jelenlét utolsó hozzáférhető tanújeleit azok díszítései, használati tárgyai adták, hiszen egykori tulajdonosaiktól elhagyatva már nem annyira a németiséget, hanem a hiányzó polgári kultúrát jelképezték.

Gdańskiság az ezredfordulón

Az 1990-es évek nemcsak a politikai szabadságot hozták meg, hanem a helyi hagyományhoz való viszonyt is új alapokra helyezték. A német, illetve a lengyel nacionalizmus prizmáján át felmutatott Danzig/Gdańsk mítosza mellett egy újabb, antinacionalista mítosz is megjelent, a multikulturális metropoliszé. Felmerült a kérdés, mi legyen a szocializmus örökségével, milyenné váljék Gdańsk a kétezres években.

²⁶ ZARĘBSKI, 1986. 149–151.

²⁷ TUSK, 2004. 45.

²⁸ A gdański iskolával és a Grass-recepcióval bővebben foglalkozom alábbi tanulmányaimban: KERTÉSZ, 2010; KERTÉSZ, 2016; KERTÉSZ, 2018. Balogh Magdolna Huelléről, Chwinről és Stasiukról szóló tanulmánya pedig további adalékokkal szolgál a tárgyban: BALOGH, 2014.

A historizáló építészetről szóló viták újra fellángoltak, túlléptek a szakmai kereteken, építészek, építészettörténészek, várostervezők, művészettörténészek és történészek álláspontjainak ütköztetésén: széles nyilvánosságot kaptak. Mintha Gdańskban egy építész/építészettörténész lobbi vívna ádáz harcot egy bölcész lobbival (vagy a bölcészkart végzett írókkal, újságírókkal és politikusokkal). A haladáspártiak ebben az esetben a modernista építészet bűvöletében érvelnek, a konzervatívok pedig a helyi historizáló architektúra védelmében emelik fel szavukat: mindkét tábor károsnak tartja a másik álláspontját a város jövőbeni fejlődése szempontjából. Ha a modernisták és historisták mai összecsapásának előzményeit felidézzük, kiderül, hogy egy évszázadnyi különbséggel, teljesen megváltozott politikai és kulturális körülmények között, de ugyanolyan erővel tört fel ma is a kérdés – mi a gdańskiság, miként lehetne kialakítani valamiféle helyi stílust –, mint az 1880-as években. Mindkét esetben hasonló a kiindulópont, a város egy nagy háborút, ostromot (napóleoni háborúk, második világháború) követő, több évtizednyi stagnálás után kezdte visszanyerni gazdasági pozícióját, és a helyi elitek fontosnak tartották, hogy arculata, a városi táj is kifejezze ezt a felemelkedést. A nagy beruházások, a városfejlesztési koncepciók megvalósítása során mindkét esetben olyan történelmi korszakokat idéző stílusjegyeket igyekeztek hangsúlyossá tenni, melyekben a város a régió fontos központjának számított.

Miközben párhuzamosan folynak a gyakran német–lengyel kooperációban végzett műemlékes és a gdański építészeti tradíciót megidéző, de vállaltan új épületeket emelő beruházások, az újjáépítés történetével kapcsolatban számos visszaemlékezés, történelmi és építészettörténelmi munka látott napvilágot. Az e téren meghatározó szerepet játszó, az utóbbi két évtized legizgalmasabb eredményeit felmutató Jacek Friedrich²⁹ a nem szakmai nyilvánosságnak szánt felszólalásaiban³⁰ félreteszi a higgadt tárgyszerűséget, és a modernisták hevületével vonja meg az újjáépítés mérlegét, miszerint az újjáépített történelmi városközpont urbanisztikai szempontból modern lett, gyakorlatilag megfelel az Athéni Karta előírásainak, ráadásul olyan kiválóra sikeredett, hogy akik ma Gdańskba látogatnak, nem azt érzik, hogy egy lakótelepre érkeztek, hanem azt, hogy egy történelmi belvárosban járnak.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BALOGH

2014 BALOGH Magdolna: Chwin, Huelle, Stasiuk. Nostalgia és emlékezés mai lengyel írónál. *Lettre*, (2014) 94. sz. 4–6.

FRIEDRICH

2004 FRIEDRICH, Jacek: Problem „gdańskosci” w architektonicznych upodobaniach współczesnych gdańszan. In: *Gust gdański, materiały z sympozjum 23–24 października 2002*. Red.: DEJNA, Bronisława – SZCZEPAŃSKI, Jakub. Gdańsk, Nadbałtyckie Centrum Kultury, 2004. 82–98.

²⁹ Az újjáépítésről szóló legfontosabb műve a 2000-ben Gdańskban megvédett doktori disszertációja volt, mely először a Böhlau kiadónál jelent meg, majd ezt követte a lengyel kiadás. (FRIEDRICH, 2010; FRIEDRICH, 2015.)

³⁰ FRIEDRICH, 2014b.

- 2005 FRIEDRICH, Jacek: Politics and reconstruction. Rebuilding the historical towns in Eastern Europe after the Second World War: Gdańsk, Warsaw, Kaliningrad, Minsk. In: *Neue Staaten – Neue Bilder?: Visuelle Kultur Im Dienst Staatlicher Selbstdarstellung in Zentral- Und Osteuropa Seit 1918*. (Visuelle Geschichtskultur) Hg.: BARTETZKY, Arnold – DMITRIEVA, Marina – TROEBST, Stefan. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2005. 169–179.
- 2010 FRIEDRICH, Jacek: *Neue Stadt in altem Gewand: der Wiederaufbau Danzigs 1945–1960*. Ford.: PETERSEN, Heidemarie. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2010.
- 2012a FRIEDRICH, Jacek: Spolszczenie i odniemczenie sztuki i architektury Gdańska po 1945 roku. Kolonizacja czy dekolonizacja. In: *Perspektywa (post)kolonialna w kulturze. Szkice i rozprawy*. Red.: PARTYGI, Ewy – SOSNOWSKIEJ, Joanny M. – ZADROŻNEGO, Tadeusza. Warszawa, Oficyna Wydawnicza Errata, 2012. 127–145.
- 2012b FRIEDRICH, Jacek: Polish and German Heritage in Danzig/Gdansk: 1918, 1945 and 1989. In: *Heritage, Ideology, and Identity in Central and Eastern Europe: Contested Pasts, Contested Presents*. Ed.: RAMPLEY, Matthew. Woodbridge, Boydell Press, 2012. 115–131.
- 2014a FRIEDRICH, Jacek: Polskość? Niemieckość? Gdańskość? O tożsamości sztuki i architektury Gdańska w XIX i XX. In: *Gdańskie tożsamości. Eseje o mieście*. Red.: KERSKI, Bazyl. Gdańsk, Instytut Kultury Miejskiej, 2014. 159–197.
- 2014b FRIEDRICH, Jacek: Powojenna architektura w Gdańsku. (2014. november 5.) (<http://www.staraoliwa.pl/video/item/4043-dr-jacek-friedrich-powojenna-architektura-w-gdansk.html> – Utolsó letöltés: 2020. január 6.)
- 2015 FRIEDRICH, Jacek: *Odbudowa Głównego Miasta w Gdansk w latach 1945-1960*. Gdańsk, Słowo/obraz terytoria, 2015.

KERTÉSZ

- 2010 KERTÉSZ Noémi: Lengyelországból Lengyelországba: A hontalanság mítoszai. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica*, 15. (2010) 1. sz. 59–65.
- 2016 KERTÉSZ Noémi: Nyelv, emlék, idegenség: a múlt megidézésének német-lengyel aspektusai Danzig/Gdańsk példáján. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica*, 20. (2016) 1. sz. 230–245.
- 2018 KERTÉSZ Noémi: „Buchstab nach Buchstab“: Die Erinnerung an die Danziger Deutschen in der polnischen Prosaliteratur der 1980er und 1990er Jahre. In: *Verschränkte Kulturen: Polnisch-deutscher und ungarisch-deutscher Literatur- und Kulturtransfer*. Hg.: HARMAT Tamás – SOPRONI Zsuzsa. Berlin, Frank und Timme, 2018. 99–121.

KILARSKI

- 1937 KILARSKI, Jan: *Gdańsk*. Poznań, Wydawnictwo Polskie, 1937.

LOEW

- 2013 LOEW, Peter Oliver: *Gdańsk. Biografia miasta*. Gdańsk, Instytut Kultury Miejskiej, 2013.

MAŁECKI–SZCZEPAŃSKI

- 2004 MAŁECKI, Bronisław – SZCZEPAŃSKI, Jakub: O odcieniach swojskości w architekturze Gdańska. Gdańskie formuły patosu. In: *Gust gdański, materiały z sympozjum 23–24 października 2002*. Red.: DEJNA, Bronisława – SZCZEPAŃSKI, Jakub. Gdańsk, Nadbałtyckie Centrum Kultury, 2004. 20–43.

MICKIEWICZ

1977 MICKIEWICZ, Adam: *Pan Tadeus vagy az utolsó birtokfoglalás Litvániában. Nemesi történet 1811–1812-ből tizenkét verses könyvben.* Ford.: RÓNAY György. Budapest, Európa, 1977.

OSSOWSKI

2018 OSSOWSKI, Mirosław: Günter Grass und der Wiederaufbau Danzigs in der Nachkriegszeit. In: *Orbis Linguarum Vol. 47.* Hg.: BIAŁEK, Edward – MIODEK, Marcin – RADŁOWSKA, Justyna. Dresden–Wrocław, Neisse Verlag & Oficyna Wydawnicza ATUT, 2018. 11–18.

REWSKI

1949 REWSKI, Zbigniew: O odprusaczenie architektury Ziem Zachodnich. *Odra*, 5. (1949) 7. sz. 2.

SIENKIEWICZ

1955 SIENKIEWICZ, Henryk: *Kereszteslovagok 1–2.* Ford.: MÉSZÁROS István. Budapest, Új Magyar Kiadó, 1955.

SZYMBORSKA

1997 SZYMBORSKA, Wisława: Vég és kezdet. Ford.: REIMAN Judit. In: *Uő: Kilátás porszemmel.* Pécs, Jelenkor, 1997. 148–149.

TUSK

2004 TUSK, Donald: Udawanie miasta. In: *Gust gdański, materialy z symposium 23–24 października 2002.* Red.: DEJNA, Bronisława – SZCZEPAŃSKI, Jakub. Gdańsk, Nadbałtyckie Centrum Kultury, 2004. 44–48.

ZARĘBSKI

1986 ZARĘBSKI, Andrzej (Mirosław Gajda álnéven): Lekcja miasta. *Przegląd Polityczny*, (1986) 7. sz. 149–154.